

- Voronkova, Zaporizhzhia: Publishinghouse “Helvetica”, № 14 (91), с. 93–101. Dostupno: <<http://humstudies.com.ua/article/view/277858/272607>>. [23 Berezyn 2023].
15. Nikitenko, VO & Kyvliuk, OP 2022, ‘Systemne ta data-analitychne myslennia yak stratehichni resursy suchasnykh orhanizatsii (Systemic and data-analytical thinking as strategic resources of modern organizations)’, *Systemnyi analiz v upravlinni: mizhhaluzevi doslidzhennia: materialy IV Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii za mizhnarodnoi uchasti*, 26-27 travnia 2022 roku, Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni M. P. Drahomanova, Kyiv: Oreol-Servis, s. 77-80.
  16. Oleksenko, RI 2017, ‘Liudyna v umovakh informatsiinoho suspilstva yak obiekt sotsialno-ekonomichnoi refleksii (A person in the conditions of the information society as an object of socio-economic reflection)’, *Stanovlennia i rozvytok informatsiinoho suspilstva yak osnovy zabezpechennia konkurentospromozhnosti Ukrainy u sviti ta staloho rozvytku suspilstva i derzhavy*, s. 59-62.
  17. Cherep, AV, Voronkova, VH, Cherep, OH & Nikitenko, VO 2022, ‘Ekspontsiini tekhnologii yak ekonomichniy resurs kontseptsii tsyfrovoy ekonomiky (Exponential technologies as an economic resource of the digital economy concept)’, *Innovative resources of modern science: collective monograph*. Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov, Sherman Oaks, California: GS Publishing Services, с. 48-58. Dostupno: <<https://www.eo.kiev.ua/ua/content/148/>>. [23 Berezyn 2023].
  18. Cherep, A, Voronkova, V & Cherep, O 2022, ‘Tolerance in the discourse practices of european society and business’, *Humanities studies: Collection of Scientific Papers*, ed. V. Voronkova, Zaporozhzhia: Publishing house “Helvetica”, № 12 (89), с. 160–173. Available from: <<http://humstudies.com.ua/article/view/266508/262522>>. [23 March 2023].
  19. Voronkova, V, Kyvliuk, O & Nikitenko, V 2023, ‘The concept of smart education as a factor in enhancing digitalization and intellectualisation’, *Prospective directions of scientific and practical activity : collective monograph*, Compiled by V. Shpak; Chairman of the Editorial Board S. Tabachnikov. Sherman Oaks, California: GS Publishing Services, pp. 91-110. Available from: <https://www.eo.kiev.ua/resources/zmist/mono11/mono_2023_11.pdf>. [23 March 2023].

DOI 10.33930/ed.2019.5007.44(4-6)-2

УДК 130.2 : 37.013.73

**КОМУНІКАТИВНІ ПРАКТИКИ ХІХ СТОЛІТТЯ,
АБО ДЕЩО ПРО ЇХНЮ КОРИСТЬ І ШКІДЛИВІСТЬ ДЛЯ
ПОСТІНДУСТРІАЛЬНОЇ ДОБИ**

*COMMUNICATIVE PRACTICES OF THE 19TH CENTURY,
OR SOMETHING ABOUT THEIR BENEFITS AND HARMS FOR
THE POST-INDUSTRIAL ERA*

Н. В. Радіонова

Актуальність теми дослідження. У постіндустріальну добу звернення до комунікативних практик ХІХ століття, відтворених у соціокультурному просторі тогочасної Слобожанщини, є актуальним принаймні з двох причин. По-перше, це дає більш широке розуміння механізму

Urgency of the research. In the post-industrial era, referring to the communicative practices of the 19th century, reproduced in the socio-cultural space of the Slobozhanshchyna of that time, is relevant for at least two reasons. Firstly, it provides a broader understanding of the information transmission mechanism at the

транслявання інформації на рівні первинної комунікації, її селекції та породження вторинних смислів, яке залежить не в останню чергу від етнонаціональної специфіки. По-друге, внутрішній драматизм національного самоствердження Слобідського регіону сприяє розумінню глибинних підвалів сучасної російської агресії.

Постановка проблеми. В сучасних українських реаліях, коли ризик потрапити у інформаційну пастку занадто великий, важливо здійснювати комунікативне просвітництво. Не останню роль в цьому відіграє розуміння досвіду минулого нашої країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження комунікативних практик та комунікативних процесів набуло свого висвітлення у площині політичних, соціологічних досліджень. Особливо слід відзначити праці вітчизняних дослідників - А. Єрмоленка, О. Кивлюк, М. Култаєвої, Г. Почепцова, Л. Ситниченко.

Постановка завдання. Дослідити функціональні можливості та людинотворчий потенціал комунікативних практик XIX століття, виявити їх евристичний потенціал для посилення ефективності комунікаційних процесів постіндустріальної доби.

Виклад основного матеріалу. Комунікація, розгортаючи широкий спектр соціальних, політичних, культурних і освітніх смислів набуває особливого статусу і значення у постіндустріальному суспільстві. Але мало хто звертає увагу на той факт, яку роль відіграє феномен "одночасної неодноразовості" у сучасному світі. Концептуальний ключ до розуміння, чому входження України у світовий культурний простір як самотнього суб'єкту, серед інших перепон нашої хується на складнощі обумовлені попереднім розвитком, дають комунікативні практики XIX століття.

Висновки. Комунікативні практики XIX століття в оптиці постіндустріального суспільства віддзеркалюють практики тогочасного освітнього, культурного, політичного та соціального буття, демонструючи комунікативні або репресивні механізми

level of primary communication, its selection, and the generation of secondary meanings, which depends, to a considerable extent, on ethnonational specificity. Secondly, the internal drama of national self-assertion in the Sloboda region contributes to understanding the underlying foundations of contemporary Russian aggression.

Target setting. In modern Ukrainian realities, where the risk of falling into an information trap is too high, it is important to carry out communicative enlightenment. Understanding the past experience of our country plays an important role in this regard.

Actual scientific researches and issues analysis. The study of communicative practices and communicative processes has been reflected in the field of political and sociological research. It is worth noting the works of domestic researchers such as A. Yermolenko, O. Kyvliuk, M. Kultayeva, H. Pochepsov, and L. Sytnichenko.

The research objective. To examine the functional possibilities and human-creative potential of communicative practices of the 19th century, and to identify their heuristic potential for enhancing the effectiveness of communication processes in the post-industrial era.

The statement of basic materials. Communication, encompassing a wide range of social, political, cultural, and educational meanings, acquires special status and significance in the post-industrial society. However, few pay attention to the role played by the phenomenon of "simultaneous non-simultaneity" in the modern world. The communicative practices of the 19th century provide a conceptual key to understanding why Ukraine's integration into the global cultural space as a unique subject encounters difficulties resulting from previous development.

Conclusions. Communicative practices of the 19th century, viewed through the lens of the post-industrial society, reflect the practices of contemporary educational, cultural, political, and social existence, demonstrating communicative or

їхнього сприймання, розуміння та інтерпретації, залежно від етнокультурного комунікативного досвіду.

Ключові слова: комунікативні практики, інформація, комунікативний досвід, свобода, національне самоствердження, Слобожанщина XIX століття, постіндустріальний, російська агресія.

repressive mechanisms of their perception, understanding, and interpretation, depending on ethno-cultural communicative experience.

Keywords : *communicative practices, information, communicative experience, freedom, national self-assertion, 19th-century, Slobozhanshchyna, post-industrial, Russian aggression.*

Актуальність теми дослідження. У постіндустріальну добу значно демократизується доступ до інформації, відповідно – посилюється роль комунікації, як трансформатора специфічних різновидів і конструктів соціокультурного буття. Одним із критеріїв, що висувається до окремих індивідів та соціуму в цілому, є комунікативна компетентність, яка базується на розрізненні ключових повідомлень, інтерпретації та здійсненні селекції інформації та розумінні загальних комунікативних процесів. В цьому сенсі історичний досвід комунікативних практик XIX може розумітися як невикористаний резерв, здатний посилити ефективність комунікативних технологій постінформаційного зразка.

Постановка проблеми. Оскільки комунікація є базовою умовою існування людства, то саме вона дозволяє розкрити специфіку та соціокультурну унікальність духовного виробництва, а також простежити певну історичну спадкоємність між тими чи іншими конкретними формами цього виробництва. Звернення до комунікативних практик XIX століття обумовлене й тим фактом, що саме на початку даного століття створюються умови для більш швидкого розповсюдження інформації, відбувається перетворення трансляторів інформації на своєрідну комунікативну владу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Постановка проблеми у такому ракурсі передбачає звернення до досліджень з краєзнавства та історії вітчизняної освіти, зокрема до праць В. Абашніка, Д. Багалія, В. Кравченка, М. Ткачук. Дослідження комунікації та сучасних комунікативних процесів набуло свого висвітлення у працях В. Гьосле, А. Єрмоленка, М. Култаєвої, Г. Почепцова, Л. Ситниченко. Проблема комунікації як основи формування національної ідентичності розроблена Є. Бистрицьким, С. Пролеєвим, Р. Зимовцем та ін. Дослідження специфіки та практичні рекомендації щодо ефективної освітньої комунікації в інформаційну добу представлені у працях В. Андрущенко, В. Воронкової, О. Кивлюк. Проте, історична роль комунікативних практик XIX століття у національному самоствердженні українського народу, особливо в реаліях сучасної військової агресії, потребує конкретизації.

Постановка завдання. Комунікативні практики XIX століття варто розглянути у двох вимірах – дидактичному, як сукупність методів, засобів і форм взаємовпливу агентів та адресатів комунікативного процесу. В цьому сенсі пропонується дослідити функціональний потенціал актових промов – як однієї із більш поширеної форми диспутів в Харківському університеті XIX століття. Так і в культурно-антропологічному та соціально-політичному аспектах, а саме: як спосіб існування духовного виробництва.

Виклад основного матеріалу. Зокрема, сучасне українське суспільство, відчувши вплив цифрової революції, конструє своє майбутнє, як у близькій так і віддаленій перспективі, в оптиці “людини цифрової” та

“суспільства в смартфоні”. Навіть, такі константи людського буття як свобода, гідність та гуманізм у інформаційному просторі мають більш ширший діапазон смислів. Попри таку оптимістичну перспективу, варто здійснити розрізнення між цією ідеєю та дійсністю.

На цій ідеї ґрунтується модель людського буття, яка облаштувала у просторово-часовій горизонталі віртуального світу штучну оселю, в інтер'єри якої не вписується вертикаль суспільної структури. Така людина намагається уникнути будь-яких взаємозв'язків з минулим, воно сприймається нею не як оаза власного буття де живуть смисли, цінності та історії, які забезпечують можливість комунікації між генераціями, а як давно пережиті та забуті часи, капсулізовані у домівках для минулого. Між тим всі події людського буття відбуваються у часі і просторі. Слід зауважити, що дійсність людського буття принаймні трьохвимірна: людина водночас існує у фізичному, віртуальному та інформаційному просторах, кожен з яких є множинним та складноструктурованим – включає в себе інші функціональні простори, які можуть як ущільнюватися, так і розпадатися. Зокрема, на цю закономірність звертає увагу професор філософії Норвезького університету Т. Вюллер, який спеціалізується на дослідженні взаємозв'язку між фізичним, суб'єктивним, нарративним часом, пише: “значення дії стає дедалі багатшим у ретроспективі. Що більше історичних досвідів мають до цього стосунків, то ширшим стає нинішній, наповнений значенням контекст” [3, с. 110]. Факт, що часові пласти накладаються один на одного є очевидністю, однак сам механізм та можливі наслідки такого перехрещення є не керованими. Саме тому, комунікативний простір сучасної людини перенасичений як достовірними фактами, так й альтернативними та фальш-фактами. Розмежування між якими потребує від сучасної людини експертного знання, справжньої комунікативної майстерності. На це неодноразово звертає увагу сучасна українська дослідниця О. Кивлюк [6].

Однак, комунікативна реальність сучасного інформаційного суспільства є швидкоплинною, що в свою чергу сприяє не тільки вкиданню дезінформації, але й закріпленню нормативного статусу за напівправдою. Тим самим посилюючи інформаційну залежність та вимушеність сучасної людини балансувати на межі культури постправди. Це в свою чергу посилює логіку нестабільності, непередбаченості та крихкості її буття. Як слушно зауважує Н. Луман “предметом комунікації можуть бути новини про достовірне знання, саме тут виникає проблема визначення істинності, заблудження та спокуса і зацікавленість в брехні” [11, с. 339]. Крім того, ейфорійне запаморочення української молоді від технологічних і цифрових можливостей сучасної доби, навіть не припускає думки про токсичність інформаційного простору, про можливість потрапити у пастку віртуальної мережі, яка широко використовується для розповсюдження фальшивих новин та моделювання світу напівправди та постправди.

Екзистенційні виклики, спричинені сучасною війною, поєднують філософські рефлексії щодо нестабільності, сумнівності та ризикованості людського буття у постіндустріальну добу з суспільним обговоренням того факту, що Україна переживає період національного самоствердження і піднесення, сприйняття якого здійснюється у модусах холодної і гарячої війни. Разом з цим відбувається й спростування міфу, що завдяки інформаційним технологіям постіндустріальної доби можна вийти за межі минулого, залишаючи за лаштунками мета-історію етнокультурного буття соціуму. Свого часу спроби розвінчання міфу про могутність теперішнього були зроблені П. Козелеком, П. Слотердайком, А. Тремелем тощо. На думку останнього: “через музеїзацію

старого ми компенсуємо надлишок нового, щоб його витримати...штучне збереження старого є функцією застаріваючого нового” [12, с. 77]. Як штучне збереження, так і штучне оживлення минулого у суспільних та політичних комунікативних практиках переважно проявляється через конструювання напівправди. Для перформативної суб’єктності існування в просторово-часових координатах напівправди завжди більш зручно. Звідси й провокативне запитання Г. Почепцова: “Чому минуле, яке має бути принаймні нешкідливим, раптом стає мінним полем для сучасності?” [8, с. 23].

У пошуках відповіді, серед інших перепон, неминуче наштовхуємося також і на складнощі обумовлені попереднім розвитком. Адже, “латентні рани, набуті у минулому, формують колективну пам’ять, екстраполюючись на сьогодні” [7, с. 14]. Зауважимо, що війна на Україні має багатовимірний і багатоплановий характер. Її розуміння, як й ідеологічна перемога над ворогом потребують розкриття духовних підвалин цього конфлікту, а також феномену “одночасної неодноразовості”, який дає ключ до розуміння витоків і причин запеклого протистояння України та Росії у боротьбі між свободою на різних рівнях її репрезентації. Ідеться передусім про те, що деколоніальний дискурс, в який наша країна вступила з 24 лютого 2022 року виразно показав, що для формування та ствердження власної культурної ідентичності, необхідно сфокусувати увагу світової спільноти не на наративах жертви російської агресії, а на відкритті власних унікальних ментальних, культурних кодів. Посилення комунікації в цьому напрямку буде сприяти входженню України в глобальний соціокультурний простір як самодостатнього суб’єкту, а не через дискурс, в якому ми постійно змушені виокремлюватися та доводити що ми з іншого тіста. Зрозуміло, що така стратегія потребує активної громадянської позиції всієї української спільноти від минулого через теперішнє у майбутнє. Перш за все тому, що національна ідентичність не встановлюється раз і назавжди, вона “є тим, що покладає такий смисловий горизонт” [1, с. 37]. В цьому сенсі слушною є думка А. Киридон та С. Трояна про рухливість маркерів ідентичності та їх залежність від багатьох факторів. Серед яких автори виділяють – історичні кордони соціополітичних утворень, географію культурних ареалів, націоналізацію або маргіналізацію, зміни у будь-якому елементі соціокультурної системи [7, с. 25]. Комунікативні практики є важливим елементом соціокультурної системи, від ефективності яких досить часто залежить можливість етносу адекватно реагувати на появу ціннісних інваріантів у власному соціокультурному середовищі.

Центральним питанням тут є те, яку роль комунікація відіграє у створенні фактичної та контрфактичної комунікативної спільноти. Чи варто комунікативні практики XIX століття, які свого часу дієво моделювали фізичний простір тогочасної Слобожанщини у культурно-освітній, вважати прообразом для формування громадськості в реаліях постіндустріального суспільства, або потрібен новий комунікативний інструментарій.

Освітній і соціокультурний простір Слобожанщини XIX століття був місцем зіткнення адміністративної та комунікативної влади, місцем щеплення європейських цінностей і розбивання гран наративів Царського уряду. Слід наголосити, що Слобожанська спільнота, завдяки практиці неформальної філософської комунікації, започаткованої Г. Сковородою, завжди мала підвищену чуттєвість до культивування гуманістичних цінностей. З відкриттям університету та проникненням просвітницьких ідей, зокрема через поширення фіхтеанства, починає висуватися на передній план ідея національного

самоствердження, яка з самого початку констатувалася у модусах філософії миру. Документальним свідченням є наявність в архіві університетської бібліотеки великої кількості актових промов, кращі з яких щорічно виходили окремою збіркою [4; 5]. Ці промови можна розглядати як публічну платформу, що широко використовувалася професорами та студентами для моделювання тогочасної комунікативної реальності у дусі ідей Просвітництва. Варто зазначити, що інтуїції щодо трансформації війн у злочин проти людяності набувають поширення саме у добу просвітництва. Пріоритетним для слобожанської, як і для української спільноти в цілому, було створення та збереження власної ідентичності, а не знищення “чужого” досвіду, культури тощо. Це одна із відповідей на питання чому українці ніколи не вели загарбницькі війни.

Модерне розуміння свободи, як можливості обирати, а не наслідувати, свою ідентичність, цінності та цілі є запорукою збереження автентичності власної культури та мови у полікультурному просторі. Університет з самого початку свого існування був генератором та транслятором ідеї свободи (філософська школа професора Й. Шада), що перманентно викликало опір з боку офіційної ідеології Російської імперії. Зауважимо, що протягом століть тотальний тиск розповсюджувався на всі сфери соціального і культурного життя слобожан. Систематично впроваджуючи політику психологічної, соціальної та культурної дестабілізації слобожанського соціуму російська влада намагалася досягнути головної мети – знищення етнонаціональної цілісності українського народу. Для цього старанно застосовувалися маніпулятивні прийоми із арсеналу комунікативних технологій, використовуючи різноманітні сценарії. Так, культурно-освітні “реформи царизму другої половини XVIII століття переслідували важливі для цілісності імперії плани адміністративної та культурної уніфікації нових територій. Тому вони передбачали культурно-соціальну та мовну асиміляцію населення, їхнє злиття з центральними, власне російськими регіонами” [10, с. 11]. Така політика стосувалась всіх сфер життєзабезпечення на Лівобережній Україні. Свідченням чого є той факт, що “вже у 1780 р. міські ремісничі організації було позбавлено автономного устрою і піддано російському законодавству” [1, с. 201].

Репресивна політика царського уряду, направлена на стирання національної ідентичності, у парадоксальній спосіб сприяла пробудженню національних рухів. У духовному єднанні слобожанського соціуму велику роль відігравала академічна спільнота, теоретичний досвід якої, надає імпульс для розширення горизонтів осмислення російської агресії проти України.

Академічна спільнота Харківського університету початку XIX століття, яка сприяла формуванню регіонального комунікативного простору, у соціальному, релігійному та етнічному плані була доволі строкатою. Тож, комунікативна матриця ідеї свободи, гідності та братерства задавалася в інтерпретаціях професорів європейської культури, так і професорів “слов’янського світу”. Комунікативні практики реалізації інваріантів цих смислів допомагають реконструювати тогочасну соціально-культурну ситуацію в регіоні. Зокрема, виразно демонструють як імперські амбіції царської Росії, репрезентовані ідеєю “слов’янської єдності” зводилися нанівець латентною орієнтацією даного регіону на європейську ідею. Зауважимо, що одним із засадничих блоків європейської ідеї є філософія. Філософське осмислення феномену свободи та формування культури свободи було одним із пріоритетних завдань прогресивно налаштованих професорів (Й. Шад, Й. Ланг, Л. Якоб та ін), які були переконані

в тому, що університет має залишатися вірним європейській традиції гуманізму [9, с. 63–70]. Деструктивний маятник намагалися розхитати яскраві прихильники “слов’янського світу” – В. Джунковський, замінив Т. Осиповського на посаді ректора, не мав не лише вченого ступеня, а й вищої освіти; З. Карнеєв, який отримав посаду попечителя Харківського учбового округу, свого часу був віце-президентом біблейського товариства в Петербурзі [9, с. 74]. Тоталітарна варта таких комунікаторів освітнього процесу як Карнеєв та Джунковський, не залишає сумнівів, щодо панування на офіційному рівні асиметричної моделі комунікації, специфічною ознакою якої є маніпуляція громадською думкою, формування та заміна справжніх смислів їх сурогатами. Атмосфера, що запанувала в стінах університету, не сприяла вільному прояву наукової та філософської комунікації, філософія ж попадає під підозру й тотальний контроль. Це прискорює її вихід у неінституційні, неформальні та популярні форми самоствердження. Відтворюючи простір уявної аудиторії, філософія проникає в оселі пересічних громадян, утворює своєрідний дифузний клуб мислення, надаючи нових імпульсів інноваційним трансформаціям тогочасного суспільства від слобідської провінції до суспільства сучасного типу.

Отже, комунікативні практики XIX століття виразно демонструють як створюються і функціонують нові канали комунікації, відбувається перетворення трансляторів інформації на своєрідну комунікативну владу.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок. Таким чином, комунікативні практики XIX століття в оптиці постіндустріального суспільства віддзеркалюють практики тогочасного освітнього, культурного, політичного та соціального буття, демонструючи комунікативні або репресивні механізми їхнього сприймання, розуміння та інтерпретації, залежно від етнокультурного комунікативного досвіду. Розкривають специфіку російсько-українських взаємовідносин як ілюзію “братерства”, побудовану на ідеологічних міфологемах, щодо особливої ролі російського народу.

Безперечно, історичне констатування факту розгортання асиметричної комунікації з боку Росії у сприйнятті всього українського, відбулося значно раніше, але комунікативні практики XIX століття засвідчують досвід боротьби за політичну й духовну свободу. Вертикальні перетинання інформаційного простору сучасного українського суспільства з певною географічною і культурною локацією XIX століття не залишає сумніву, що вторгнення Росії на терени незалежної держави, обумовлене ресентиментальними реакціями на духовне оновлення українського суспільства.

Список використаних джерел:

1. Бистрицький, Є, Пролеєв, С, Білий, О, Лозниця, С, Зимовець, Р & Кобець, Р 2018, *Національна ідентичність і громадянське суспільство*, вид. 2-ге, допов., Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.
2. Бистрицький, Є, Зимовець, Р & Пролеєв, С 2020, *Комунікація і культура в глобальному світі*, Київ: ДУХ І ЛІТЕРА.
3. Вюллер, Т 2018, *Що таке час?* пер. з норвезької, Київ: Ніка-Центр; Львів: Видавництво Анетти Антоненко.
4. Державний архів Харківської області (n.d.), *Екземпляр промов студентів Харківського університету*. Ф. 3. Оп. 35 ед. хр. 93.
5. Державний архів Харківської області (n.d.), *Екземпляр промов студентів Харківського університету*. Ф. 3. Оп. 39 ед. хр. 99.
6. Кивлюк, ОП 2011, *Інформаційна педагогіка: філософія, теорія, практика*. Монографія, Київ: УАН ВІР.

7. *Коллективна пам'ять, примирення і міжнародні відносини 2023*, Колективна монографія, наук. ред. Ніколя Масловскі, Анжей Шептицький; наук. ред. укр. Видання Киридон, АМ & Троян, СС; пер. з польск. Саган, ВФ, Київ: Ніка-Центр,
8. Почепцов, ГТ 2022, *Токсичний інфопростір. Як зберегти ясність мислення і свободу дій*, Харків: Віват.
9. Радіонова, НВ 2008, *Репрезентації філософії в освітньому просторі Слобожанщини у ХІХ столітті*, Суми: ВАТ "СОД", видавництво "Козацький вал".
10. *Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років 2004*, Харків: Фоліо.
11. Luhmann, N 1998, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt.
12. Treml, AK 2004, *Das Alte und das Neue. Erziehung und Bildung in evolutionstheoretischer Sicht*, Muenster.

References:

1. Bystrytskyi, Ye, Proleiev, S, Bilyi, O, Loznytsia, S, Zymovets, R & Kobets, R 2018, *Natsionalna identychnist i hromadianske suspilstvo (National identity and civil society)*, vyd. 2-he, dopov., Kyiv: DUKh I LITERA.
2. Bystrytskyi, Ye, Zymovets, R & Proleiev, S 2020, *Komunikatsiia i kultura v hlobalnomu sviti (Communication and culture in a global world)*, Kyiv: DUKh I LITERA.
3. Viuller, T 2018, *Shcho take chas? (What is time?)*, per. z norvezkoi, Kyiv: Nika-Tsentr; Lviv: Vydavnytstvo Anetty Antonenko.
4. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (n.d.), *Ekzempliar promov studentiv Kharkivskoho universytetu (A copy of the speeches of Kharkiv University students)*. F. 3. Op. 35 ed. khr. 93.
5. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (n.d.), *Ekzempliar promov studentiv Kharkivskoho universytetu (A copy of the speeches of Kharkiv University students)*. F. 3. Op. 39 ed. khr. 99.
6. Kyvliuk, OP 2011, *Informatsiina pedahohika: filozofia, teoriia, praktyka (Information pedagogy: philosophy, theory, practice)*. Monohrafiia, Kyiv: UAN VIR.
7. *Kolektyvna pamiat, prymyrennia i mizhnarodni vidnosyny (Collective memory, reconciliation and international relations) 2023*, Kolektyvna monohrafiia, nauk. red. Nikolia Maslovski, Anzhei Sheptytskyi; nauk. red. ukr. Vydannia Kyrydon, AM & Troian, SS; per. z polsk. Sahan, VF, Kyiv: Nika-Tsentr,
8. Pocheptsov, HH 2022, *Toksychnyi infoprostir. Yak zberehty yasnist myslennia i svobodu dii (Toxic infospace. How to maintain clarity of thinking and freedom of action)*, Kharkiv: Vivat.
9. Radionova, NV 2008, *Reprezentatsii filozofii v osvithnomu prostori Slobozhanshchyny u XIX stolitti (Representations of philosophy in the educational space of Slobozhanshchyna in the 19th century)*, Sumy: VAT "SOD", vydavnytstvo "Kozatskyi val".
10. *Kharkivskiyi natsionalnyi universytet im. V. N. Karazina za 200 rokiu (Kharkiv National University named after V. N. Karazin for 200 years) 2004*, Kharkiv: Folio.
11. Luhmann, N 1998, *Die Gesellschaft der Gesellschaft*, Frankfurt.
12. Treml, AK 2004, *Das Alte und das Neue. Erziehung und Bildung in evolutionstheoretischer Sicht*, Muenster.